

Read Online

Nicholai Studies, Vol. 1, No. 2 (2021): 395–434.DOI: <https://doi.org/10.46825/nicholaistudies/ns.2021.1.2.395-434>UDC: 271.222(497.11)-722.52-36:929 Николај Велимировић, свети¹1935/1941²
329.18(430)³1935/1941⁴:271.2-475Received: January 11th, 2021. Corrected March 23rd, 2021. Accepted: May 13th, 2021.

Was Saint Bishop Nicholai a Fascist? A Review of His Addresses from March 1935 to April 1941

Željko Perović

IK “Knjiga Znamenje,” Pirot

✉ znamenje@gmail.com

Abstract: The author addresses the issue of Nicholai Velimirovich’s attitude towards fascism, responding to the criticism of Bishop Nicholai as a sympathizer of Adolph Hitler’s policy and the interpretation of Velimirovich’s thoughts that enabled such constructions. In the present article, special attention is paid to the public addresses of Nicholai Velimirovich during the period of the rise of the Nazi state, i.e. from 1935 to 1941. The main topic of this article is to deconstruct the great myth of Bishop Nicholai’s critics, which reads:

Saint Bishop Nicholai is a fascist because he received a decoration from Hitler in 1934, and in 1935 he gave a lecture at Kolarac called “Nationalism of Saint Sava” where he praised Hitler as few people did during the life of the Reich leader, comparing him with Saint Sava, “whereby Hitler turned out to be bigger than Saint Sava.” This accusation comes from the critics of Bishop Nicholai from Pešćanik, whose pamphlets are adopted and passed on by a part of the Serbian intelligentsia in which there are historians, linguists, political scientists, and even theologians. However, such constructions are possible only if we ignore the legacy of Bishop Nicholai and his thought.

For instance, it is interesting that in the same year, namely in 1926, Hitler and Velimirovich published two completely opposite works — Hitler the second part of his *Mein Kampf* in which he revealed his racial theory to the world, and Nicholai a short article entitled “The Problem of Races,” in which he explained that the problem of race can not solve anthropologists, nor historians and psychologists, but only Christiani-

ty, urging Serbian youth not to make a value difference between races, but to consider whether a black earthen pot with honey or a white porcelain pot with vinegar is better. In his later works, there are much more references to the issues of racism, nationalism, chauvinism, etc., where he clearly holds moderated and balanced Christian worldview.

Key words: Nicholai Velimirovich, Saint Sava, Svetosavlje, Saint Sava's nationalism, nationalism, chauvinism, racism, Nazism.

Да ли је Свети Владика Николај био фашиста? Преглед његових светосавских обраћања од марта 1935. до априла 1941. године

Жељко Перовић
ИК „Књига Знамење“, Пирот

Апстракт: Аутор се осврће на питања односа Николаја Велимировића према фашизму, одговарајући на критике Владике Николаја као симпатизера Хитлерове политике и интерпретације његове мисли које су омогућиле овакве конструкције. У овом чланку посебна пажња посвећена је јавним иступима Николаја Велимировића у периоду успона нацистичке државе, односно од 1935. до 1941. године.

Кључне речи: Николај Велимировић, Свети Сава, светосавље, светосавски национализам, национализам, шовинизам, расизам, нацизам.

Тема овог чланка је разоткривање великог мита критичара Владике Николаја који гласи:

Свети Владика Николај је фашиста зато што је 1934. примио орден од Хитлера, а већ идуће 1935. на Коларцу одржао предавање под називом „Национализам Светог Саве“ где

је упутио похвале Хитлеру „какве је мало ко упутио за живота вођи Рајха“, поредећи га са светим Савом, „при чему је Хитлер испао већи од Светог Саве“.¹

Ова оптужба стиже од критичара Владике Николаја са Пешчаника, чије памфлете слепо усваја и проноси део српске интелигенције у којој има историчара, лингвиста, политиколога, чак и теолога. Једни то чине из незнања, други због своје удобности, из сујетне страшљивости да не изгубе на угледу, попут јеванђелских снобова који су у време Христово имали шта да кажу, али се ипак решавају да ћуте како не би били искључени из своје елитне дружине, а све зато јер су им била милија признање овога света од славе непролазне, славе Божје (ср. Јн. 12, 42–43).

Но да ли је Свети Владика Николај уистину био фашиста?

* * *

Сагледавање Николајевог става према фашизму и нацизму мора почети од далеке 1912. године и његове младићке студију *Ниче и Достојевски* у којој јасно осветљава понор Ничеовог безобзирног и звероликог надчовека, који ће Хитлеру послужити као платформа за стварање једнако безобзирне и зверолике наднације и надрасе (што ће Николај јасно повезати једно с другим 1939. на међународној конференцији у Амстердаму, када говори о „три авети европске цивилизације“). Николај је у овој студији, као супротност гордом Надчовеку, понудио Достојевског и његовог православног Свечовека у чијим очима „свако човечје биће на земљи има права на егзистенцију, и има, гдегод у дубини душе, ма и једно зрно добра

¹ Мирко Ђорђевић, Пешчаник, 136. емисија (Јавно гласило Пеšчаник, Radio емисија 24.05.2003, govore: Radmila Radić, Mirko Đorđević i Miroslav Prokopijević, <https://pescanik.net/136-emisija/> (приступљено 7. јула 2020. г.)).

и племенитости, иако можда скривено и претрпано, једно зрно само, које оправдава његову егзистенцију“. Николај је био убеђен да би Достојевски, да је доживео Ничеовог *Заратустру* пружио моћан и страствен одговор, зато се 1920. године сам прихвата овог великог подвига, стварајући снажно књижевно и филозофско дело *Речи о Свечовеку*, остајући сам доследан свечовечанској идеји до краја свога живота.

Требало би приметити да је Николај инкриминисани орден добио зато што уређује немачко војно гробље у Битољу — према литератури, 1926. године;² ако је ово датирање тачно, онда је Николај био укључен у уређивање немачког војног гробља у време када је Хитлер био сасвим маргинална политичка личност. Можемо претпоставити да је уместо политичким мотивима на обнову немачког војног гробља Николај био побуђен својом дубоком свепраштајућом и свечовечанском љубављу ка непријатељима, коју је он иначе исказивао и у другим сличним гробљанским приликама тих година.³

Занимљиво је да те исте 1926. године Хитлер и Николај објављују два сасвим супротстављена дела — Хитлер други део свог *Мајн Камифа* у коме свету обзнањује своју расну теорију, а Николај краћи чланак под насловом „Проблем раса“, у коме објашњава да проблем раса не могу решити антрополози, историчари и психолози већ једино хришћанство, позивајући српску младеж да не прави вредносну разлику између раса, већ да размисли да

² Уп. Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimiroviča u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, превод Мира Орловић, Лјилјана Никوليћ, *Ogledi / Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji*, бр. 6 (Београд: Helsinški odbor за људска права у Србији, 2005), 31–32.

³ Тако Николај 1925. године подиже споменик у част 400 ђака и омладинаца који су 1915. године ухваћени у збегу и побијени изнад Охрида, тражећи да се на споменику убице не именују већ да се само исклеше јеванђелски, молитвени и праштајући цитат: „Јер нису знали шта раде“ (уп. М. В., „Више Биљаниних извора пред спомеником 400 мученика“, *Полиџника*, година XXXVII, бр. 11604 (22. септембар 1940): 9.

ли је бољи црни земљани лонац са медом или бео порцулански лонац са сирћетом.⁴

Не треба прећутати ни Николајево оштро обраћање немачкој нацији 1932. године, коју позива да се искрено и издашно покаје за злочине из Великог рата: „Немачка, решићеш своју кризу и ублажићеш гњев Суда Божјег ако поштено платиш дуг свој — оно што си опљачкала од поробљених народа, које си огулила до голе коже и оставила без игде ичега. Наш народ си оставила без крова, без хлеба и одела, без стоке па чак и без пилета. Ти си најварварскије чинила према маленој али херојској Србији и Белгији. До голе коже си нас опљачкала, па Бог неће дићи свој гнев и суд са тебе све дотле, док нам не накнадиш што си нам отела. Иначе завладаће у теби помор и рат међусобни до опустошења и горег степена но што си нас оставила“.⁵ Треба приметити и да Николај то чини у време када Хитлер велико позива Немце да се усправе и успротиве наметнутим ратним одштетама, да поврате све што су Версајским миром изгубили а што ће касније бити један од повода за почетак новог великог рата.

Коначно, треба пажљиво прочитати беседу „Национализам Светог Саве“ коју Николај изговара на Коларцу марта 1935. године где заиста упућује једну дискретну похвалу на рачун немачког вође (не именујући га), а који тада, у другој години своје владавине, неочекивано показује интересовање за хришћанство, пружајући снажан отпор ватиканском империјализму и покушавајући да организује „нешто налик националној цркви“ у својој држави, а што је била сензација за читав хришћански свет. Не само зато јер

⁴ „Проблем раса“, *Вера и живоиѝ*, књ. II, бр. 3 (март 1926) (= *СД* 10/169).

У наставку ћемо на *Сабрана дела* Николаја Велимировића, и то на издање из 2016. године (Епископ Николај Велимировић, *Сабрана дела*, I–XIII (Шабац: Манастир Светог Николаја Соко, 2016)), указивати скраћеницом *СД*, иза које ће следити број тома и пагинација.

⁵ „О светској кризи“ (Београд 1932) (*СД* 9/704–710: 709); уп и „Попу Карану о светској кризи“, *Мисионарска њисма*, бр. 2 (фeбруар 1932): 17–19 (*СД* 7/24–25).

су такви покушаји ранијих векова окончавали на ломачи, већ и зато што Хитлер то чини у доба када међу западним владарима влада савршена равнодушност према хришћанским идејама и питањима. Хитлеров изненадни обрт оставља утисак и на Николаја који зато при крају своје светосавске беседе каже:

„... Ипак се мора одати поштовање садашњем немачком Вођи, који је као прост занатлија и човек из народа увидео, да је национализам без вере једна аномалија, један хладан и несигуран механизам. И ево у XX веку он је дошао на идеју Светог Саве, и као лаик подузео је у своме народу онај најважнији посао, који приличи једино свети-тељу, генију и хероју...“⁶

Осим што пренаглашавају Николајеве речи, читавајући да је Николај овом изјавом управо канонизовао Хитлера за свеца, генија и хероја коме ни Свети Сава више није раван, критичари са Пешчаника прећуткују и од својих верника вешто сакривају два важна податка из садржаја саме беседе. Први је да Свети Сава организовањем народне цркве, око које Хитлер тек нешто магловито покушава, поставља само темељ једне обимне светосавске националне реформе коју ће касније спровести у дело. Други је да та Савина реформа, ако Хитлер уопште стигне до ње, подразумева његово одрицање од свих нацистичких и расистичких идеја које је изнео у свом *Мајн Камифу*. Јер Николај у свом говору Светог Саву назива јединственим европским учитељем здравог национализма и јасно супротставља Савину скромну народну државу — српском и мађарском империјализму оличеном у владама цара Душана и краља Андрије; Савину кротку и трпељиву мирољубивост —

⁶ „Национализам Светог Саве“ (Београд 1935) (СД 9/312).

Стрезовој ратоборности; Савино широкогрудо родољубље у коме има свечовечанске љубави и за припаднике туђих вероисповести, раса и народа — шовинистичком и ограниченом национализму; Савин антирасизам, осликан у његовим верним потомцима из Првог светског рата, српским Солунцима који су своје крсне славе и војничке трпезе с радошћу делили са ратницима црне и жуте расе — расизму самих Европљана који су те исте људе из својих колонија довели у рат, гнушајући се било каквог општења и зближавања са својим бедним робовима...⁷

Николај те 1935. похваљује *једино* Хитлеров здрав отпор према црквеном империјализму оличеном у папству, његову неочекивану заинтересованост за хришћанство и решавање црквеног питања у својој држави, изражавајући своју наду да се Хитлер искрено окреће Христу и одступа од свог суровог зацртаног пута. И сасвим је свеједно да ли Николај то чини из свог искреног и помало наивног оптимизма, по коме ће две године касније, у доба конкордатске кризе, исто тако јавно изражавати наду да се српски комунисти искрено одричу безбоштва, пружајући им могућност да своје забрањене говоре држе у црквеним портама, због чега ће од југословенских власти бити прозиван. Или то чини зато што жели да за наводно добијени орден и указану част Хитлеру узврати пастирском поуком, покушавајући да му павловски приђе, налазећи танану везу са Светим Савом, а све да би га одвратио са странпутице и упутио на Савин пут стваралаштва вечних друштвених и државних вредности.⁸ Или пак немачког вођу у својој бе-

⁷ „Национализам Светог Саве“ (СД 9/308–310).

⁸ Ако је уопште било некаквог одликовања које је Вл. Николај добио од Хитлера. Занимљиво је што није познато да се орден којим је 1935. године канцелар Немачког рајха одликовао Владика Николаја спомиње и где у оновременим изворима. Ни критичари Владике Николаја не наводе ниједно једино изворно сведочанство, позивајући се само на тврдње из секундарне литературе.

Међутим, у изворима се помиње један орден којим је одликован Владика Николај. Додуше не 1935, већ крајем октобра 1936. године, и то у

седи помиње само успут и са намером да српског кнеза одврати од склапања Конкордата са Ватиканом, да му укаже на важност чувања народне Цркве од римске агресије.

Николај је у марту 1935. године имао право на свој васкршњи оптимизам и на свечовечански покушај буђења Хитлерове савести, и томе нико не може да му замери. Не треба заборавити да Николај то покушава у доба када Хитлер у Европи још увек слови за озбиљног и поштованог државника са којим се присно комуницирало, дружило и пословало.⁹ Не треба заборавити да Николај свој оптимизам изражава неколико месеци пре доношења тзв. Нирнбершких закона и годину дана пре спектакуларне Олимпијаде у Берлину на којој ће немачки вођа очарати човечанство гламуром, новоизграђеним стадионима, првим телевизијским преносом, беспрекорном организацијом. Николај свој говор казује чак три лета пре Кристалне ноћи и великог погрома Јевреја, исто толико пре прве немачке инвазије на једну суседну државу. Не треба заборавити ни да је у то доба у целој хришћанској Европи владао неописив

одсушћу. Овај орден Николај пак није добио од Хитлера, већ од хуманитарне организације која се бавила неговањем културе сећања и очувањем гробаља — *Црвеној крсти* (уп. Срећко Петровић, „Неки аспекти еклисиологије дијаспоре у мисли Владике Николаја Велимировића: ка црквеном одговору на питања национализма и етнофилетизма“, у *Месито еклисиологије у савременом систематском бојословљу. Научни скуп — колоквијум, 11. фебруар 2021. (on line)*. Зборник радова, ур. Златко Матић, Александар Ђаковац, Раде Кисић (Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду — Институт за Систематско богословље, 2021), 165–210: 180–181). Углавном, Орден Црвеног крста у литератури и каснијој кампањи против Вл. Николаја постао је Орден Возденог крста — додељиван војницима Вермахта за ратне заслуге, и то у периоду 1939–1945. године. Ова замена показала се згодном за клеветање Епископа Николаја за фашизам и колаборацију са нацистима, а и данас се увелико користи у исту сврху као кључни аргумент, иако почива на заблуди и нетачности.

⁹ Ширу слику поштовања Хитлера и државничко-културно-пословне сарадње са нацистичком Немачком пре 2. светског рата даје др Владимир Димитријевић у књизи *Оклеветани Свештац: Владика Николај и србободија* (Горњи Милановац: Лио, 2007) (Поглавље: „Западне демократије“ и Хитлер).

страх од болшевизма који је царску Русију довео до масовних сеоба, људождерске глади и ранохришћанског мучеништва, и који је већ почео све бучније да одзвања и по разним европским престоницама, експлозивом совјетске производње. Хитлер је читаву ову пометњу вешто користио, представљајући лажно себе заштитником хришћанске Европе. Тада је мало ко могао да предвиди да и он хришћанство планира да уништи, само, за разлику од болшевика, као свог последњег противника...¹⁰

Николају нико не може да замери ни то што, као светац Божји, није успео те 1935. да проникне коначне Хитлерове намере са хришћанством, својим народом и читавом планетом. Прозирање у туђа срца и будуће догађаје је ствар Божјег откривења које није у сваком тренутку и по неком аутоматизму доступно светитељима. Љутити се на Николаја због тога је исто што и љутити се на Светог Григорија Богослова који у свом времену није препознао лукавство Максима циника, примајући га под свој кров и удостојивши га свога пријатељства, због чега се касније обраћао народу који му је то замерао: „Људи, немојте се љутити на мене што сам му чинио добро, не прозревши његову поквареност. Јер ми нисмо криви, ако не можемо да прозремо унапред нечију поквареност. Једино Бог зна унутрашње тајне људске. Осим тога, зар нам Закон Божји не наређује, да очински с љубављу отварамо срце своје свакоме долазиоцу? Спаситељ рече: Који долази к мени, нећу га истерати напоље. За мене је била велика ствар што Максим од јелинског идолопоклонства приђе крштењу, и што од Зевсовог служитеља постаде служитељ Свете

¹⁰ Тек касније ће Хитлер јасно рећи: „Рат ће се окончати. Последњи велики задатак нашег доба биће решавање црквеног питања. Тек тада ће нација бити сасвим сигурна... Кад сам био млад, мислио сам да је једино средство: динамит. Тек касније сам схватио да са таквим стварима не треба журити. То мора да сатрули као гангренозни уд. Морамо доћи до тога да за предикаоницама нема никог осим будала, и да међу верницима буду само бабе. Здрави млади људи су са нама.“ (из књиге др Владимира Димитријевића *Оклеветани Светици: Владика Николај и србoфoдија*).

Тројице. Притом се показиваше и врлинаст, иако лицемерно, као што се већ обелодани његово лицемерство и поквареност. Али није наше да такве ствари испитујемо, јер нам није дано да улазимо у тајне помисли људске, нити да знамо будућност, сем кад нам Бог тако нешто открије. Ми гледамо на лице а Бог на срце.“¹¹

Пешчаник је идеолошки острашћен и доследно малициозан и када тврди да је Николај поклекао пред великим признањем, због своје ужасне сујете, да га је Хитлер просто купио тим орденом, те да му зато и Николај сада узвраћа хвалоспевом. Злобне конструкције са Пешчаника се, међутим, руше као куле од карата пред свим потоњим оглашавањима и делањима Светог Владике Николаја.¹² Јер већ крајем те исте 1935. године, Николај јасно разобличава фашизам називајући га опасном болешћу а његове носиоце лудачким генијима који десним путем вучу у пропаст:

„Јесте ли интернационалист или фашист? То је данас посеведневно питање? Шта ћеш ти одговорити на ово питање, скромни читаоче наш? Ти не можеш рећи да си интернационалиста, пошто интернационалист означава одрицање од народности, то јест одрицање од оне природне групације човечанства по језику, крвном сродству, историји и традицији. Одговори дакле: ја нисам интернационалиста. Но, ти не можеш рећи ни да си фашист, пошто фашизам значи себичност и мржњу, фашист је ставио себи у дужност да обожава своју нацију изнад свих народа и изнад Бога, и да презири и мрзи све остале чланове као ниже и безначајне. Одговори, дакле: ја нисам фашист, одговори јасно и гласно: ја нисам ни интерна-

¹¹ „Житије Светог Оца нашег Григорија Богослова“, у Ава Јустин Поповић, *Житија Свештих за јануар* (Светосавље.орг / <https://svetosavlje.org/>).

¹² Овде су наизмени само изабрани исечци изабраних беседа. Целовити приказ Николајевог антифашизма и антинацизма прераста оквиру једног чланка.

ционалиста, ни фашист. За мене су и интернационализам и фашизам два опасна запаљења која везују неминовној смрти, ако се благовремено не излече. Интернационализам је запаљење мозга, а фашизам је запаљење плућа. Мој мозак би био у запаљењу, када бих презрео очигледну индивидуалност појединих народа. Моја плућа би била у запаљењу, када бих ја дисао мржњом против свих народа изнад свог народа. Ви ме питате које запаљење више волим? Ја одговарам оно што би ми сви лекари у свету саветовали да одржим: ја не волим ни једно запаљење. Јер свако запаљење јесте смртоносно. Па шта си ти онда? Када ниси ни интернационалиста, ни фашист — шта си и шта треће можеш бити? Ја сам средњи човек, осредњи, каквих је већина у свету, какви су многи милиони Божијег народа на кугли земаљској: Ја нисам никакав лудачки геније, који вуче лево или десно у крајност, у јендек у пропаст. Ја сам обичан човек Божији који иде средином пута, утабаног вековима, опробаног покољењима, сигурном и поузданом средином пута, чувајући се опрезно од крајности, од пропасти, од обронка, од јендека лево и десно украј пута. Ја волим свој народ, али га не обожавам. Ја сам уверен да су и други народи добри као и мој народ. Ја знам да је један исти Творац створио све народе и да он у сваком народу има обилату жетву добрих људи. На своме народу ја се не учим мрзети остале народе него, напротив, на своме народу као у некој школи ја се учим и вежбам волети све народе на земљи. Моја љубав према свима народима ипак не чини ме интернационалним јер интернационализам негира све народе, сваку народност и сваку националну индивидуалност, а ја утврђујем своју љубављу у све народе, сваку народност и сваку националну индивидуалност. Ја сам човек средњи и осредњи као сваки сељак, сваки занатлија, не желим да ме ко зове генијем нити да будем геније. Јер видим да они који то желе вуку човечанство са средине пута не на тротоар него у јендек, да ће све крајности и левице и десни-

це проћи као сиви облаци, и да ће се род људски вратити опет на средину пута и наставити своје путовање средином пута. Овај пут, овај средњи пут назвали су Оци наши православни: Царски пут. Јер га је просекао велики Цар и Господар наш¹³.

Августа 1936. године Николај изговара беседу у којој се осврће на почетак крвавог грађанског рата у Шпанији, између Франкових фашиста (које ће касније војно помагати Хитлерова Немачка и Мусолинијева Италија), и републиканаца левичара (којима ће помоћ пружати Совјетска Русија, комунисти и анархисти из читавог света), не правећи никакву разлику између зарађених страна:

„... Самозване месије европске испреле су ратне теорије политичке, економске и философске, које хоће да поставе на место истине и истинитог Месије Сина Божјег. Те своје теорије они сад пробају у пракси на леђима народа европских, а леђа народа пуцају. /.../ Питао ме је ових дана један човек шта се то ради на оном трећем полуострву на Средоземном мору. Одговорио сам му: ради се оно исто што и у Словцу пре годину дана. А знате ли шта су урадили у Словцу пре годину дана? Скупили су се синови човечији и кћери човечије уочи Нове године у словачкој кафани, на балу, да весело дочекају Нову годину. Док се народ веселио један опасан човек разбио је лампу у кафани. Настао је мрак у коме су се људи почели тући штаповима, столицама, столовима, чашама и флашама. Јаук и врисак, ужас и крв, није се знало ко кога бије. Сутрадан се кукало над мртвима и јадиковало над рањенима. Лекари, судије и адвокати из оближње вароши дуго времена

¹³ „Између левице и деснице“, *Мисионар*, бр. 12 (децембар 1935): 180–182 (прештампано у *Пастирски глас*, Крагујевац, бр. 16 (1. јануар 1938): 2) (*СД* 9/711–712).

после нису се могли пожалити на незапосленост. Слично томе бива сада међу браћом на оном трећем полуострву у Средоземном мору. Погашена је светлост хришћанске истине и милости, па у мраку брат не познаје брата, нити човек види човека, него бије и коље како ко кога стигне, све кроз разбукталу страст, а у име новоскованих теорија политичких, економских и филозофских, које треба опробати на народним леђима... Ја вас опомињем, браћо, у име свете народне цркве наше, и у име ових 400 имена на плочама оне браће и деце ваше који погибоше за јединство и срећу ове земље, чувајте се оних који свом снагом теже да угасе кандило вере Божје међу вама и који шапућу у потаји како ће да владају над глупом сељачком масом кад мрак, који они носе у својој души, мрак безбожности и бездушности завлада свуда и на све стране.“¹⁴

Идуће 1937. године Николај заједно са Патријархом стаје на чело народног устанка против „најстаријег фашизма у Европи“ при чему долази до његовог зближавања са српским комунистима. Склапањем Конкордата са Ватиканом, Милан Стојадиновић је желео да се по сваку цену приближи фашистичкој Италији, стављајући тиме православне Србе и њихову народну Цркву у подређен положај ка моћној римској црквеној администрацији. То изазива велико огорчење код народа, нарочито српског Патријарха Варнаве који изненада смртно оболева због чега је организована београдска литија за његово оздрављење коју жандарми брутално разбијају хапсећи демонстранте, потом и свакога ко би јавно изјавио да је српски патријарх отрован. Против црквеног фашизма устају и српски комунисти због чега профашистичка југословенска влада опту-

¹⁴ „Беседа на освећењу цркве у селу Врдилима“ (СД 10/660–662: 661); уп. такође М. Каличанин, „Епископ г. Николај осветио је јуче спомен цркву у селу Врдилима и одржао значајан говор који је трајао више од два часа“, *Полијтика*, година XXXIII, бр. 10153 (29. август 1936): 9.

жује врх Цркве за антидржавну делатност.¹⁵ Занимљиво је да данашњи необољшевици из ових мучних дешавања извлаче једино Варнавине похвале Хитлеру док не примећују зближавање Цркве и комуниста, ватрене Николајеве говоре у којима тражи да се комунистима дозволи право јавног говора и где их очински грли, поучава и позива да приђу Цркви, тражећи од њих да се одрекну једино свог атеизма:

„... Рекли су да српско свештенство пактира са комунистима. Тако су нас пребацили са крајње деснице на крајњу левицу. Али кад су страни новинари, који су били присутни овој крвавој литији у Београду, написали, да између српских свештеника и комуниста има само једно заједничко, а то је, да су и једним и другим разбијене главе од полиције, они су заћутали. Па не знајући, у какву категорију да нас ставе, најзад су нас оцрнели као антидржавне елементе, у издајице државе...“¹⁶

„... Прстенлије се љуте што долазе људи политички у црквене порте да држе говоре и оптужују нас што то дозвољавамо. Они кажу да су се црквене порте претвориле у политичке арене и саборе, што не сме бити. Ја сам спреман да им одговорим овако: ми не зовемо те људе да долазе, а ако они долазе, ваше је да пазите. Али ту има лека,

¹⁵ Тако министар Драгиша Цветковић изјављује у Сврљигу: „Црква је наша народна и зато морамо сви да је чувамо од оних елемената, који се данас увлаче у цркву и хоће да је руше и да оборе њен углед. Поред њих смо ових дана у Београду видели чудне ствари: Комунисти, атеисти и политичари, који никада не улазе у цркву, забринули су се за православну цркву и њен опстанак.“ („Говор министра г. Цветковића у Сврљигу. Два главна задатка Краљевске владе: равноправност вера и окончање хрватског питања“, *Време*, година XVII, бр. 5582 (2. август 1937): 4).

¹⁶ Говор Епископа Николаја у Горњем Милановцу у недељу 29. августа 1937. године, сепаратно издање (*СД* 10/280).

дозволите да држе зборове где хоће, па неће долазити у црквене порте да држе зборове. Даље ја ћу им рећи ово: данас Српска црква служи за част, јер се слободна реч у Југославији може данас чути само у цркви и код цркве. Једино огњиште слободе то је Српска православна црква за наш народ. Они кажу да смо се здружили са комунистима и да хоћемо да оборимо ову државу и ову земљу. Ми кажемо ово: ми видимо шта комунисти раде на делу наше браће Руса у Русији. Ми са комунистима нисмо, али ми имамо једну поруку комунистима, односно свима нашим радницима и који јесу и који нису комунисти: браћо радници, ви немате бољег пријатеља од Српске мученичке православне цркве, одбаците учење о безбожнштву, о томе да не постоји Бог, о глупостима атеистичким и примите веру у Бога и приђите светој националној цркви православној, и црква ће вам помоћи, и црква ће вас благословити. То је што ми имамо да кажемо, да кажемо комунистима, а ми не тражимо њихову потпору са њиховим мислима и убеђењима, него ако се промене, ми ћемо их примити у окриље цркве православне. Они кажу да опозиционари њихови користе ову прилику за себе. Ми поздрављамо добродошлицом и њих и њихове политичке партијске противнике, и све ако долазе овде на ове зборове цркве православне као родољуби српски, ако долазе као синови православне цркве. Као такве ми их познајемо и поштујемо, као такве им примамо, као са таквим ми се дружимо и благосиљамо, као што благосиљамо и цео наш остали народ. ... /.../ ... Народна песма каже: „Ђе несреће ту и среће има!“ Гоњење Цркве повратило је све и свакога цркви. Опасност од Конкордата, као и свака опасност, сјединила је народ. Партизанство међу Србима избледело је. Људи који нису годинама говорили међу собом, пружили су једни другима руку измирења. Пијанство и коцкарство ишчежава. озбиљност замењује лакомислени живот омладине. Угашена кандила по кућама запаљена су. Домаће молитве повратиле се. Појачала се жеђ за

дубљим познавањем вере. Појачала се глад за духовним књигама. Песме црквене и духовне замењују песме вулгарне и непристојне. Кафански живот је ослабљен. Домаће огњиште оживело. О, Боже слава ти и хвала! Чак и комунисти почињу се враћати вери Божјој; почињу разликовати националну цркву од интернационалне. Нека се поправљамо, па макар још страдали и страдали. /.../ Пробуђена је вере Србинова, јер је ударена. Пробуђена је свест национална и збијајући се у редове јаче него икада, ми кажемо: назад капиталисти, назад интернационалисти, назад сви ви који служите као ћуприја римском папи, најстаријој интернационали у Европи, најстаријем фашизму у Европи, најстаријој диктатури у Европи. И зато ја хоћу да вас позовем да ово што смо рекли, саберемо у неколико речи: верни вери Божјој, верни цркви православној, верни краљу Петру II, верни Југославији, верни брат брату и друг другу, верна Шумадија Македонији, Македонија Црној Гори, Црна Гора Босни, Херцеговини и Далмацији, верни сви који воле истинско златно прстење а не лажно прстење. Да будемо верни свим вредностима нашим националним, да се поштујемо, да Краља поштујемо, да будемо браћа! И кад смо такви, ко ће противу нас?! Закунимо се да ћемо радити противу свега што служи интернационалној фашистичкој цркви и да ћемо бити верни свему ономе што рекосмо. Закунимо се не дизањем руку, то је фашистички поздрав, не песницом, то је шпањолски поздрав, него овако: три прста увис, Србине! Сви Ваљевци, Жупљани, Планинци, сви рођаци ових погинулих јунака, потомци светог Саве кажите: „Како рекосмо, тако нам Бог помогао!“...¹⁷

¹⁷ Говор Епископа жичког Др Николаја Велимировића у Ваљеву 26. септембра 1937, сепаратно издање (СД 10/247).

„... Милост је велика сила и ми са милошћу можемо ублажити многе крајности у нашем народу без теорија: социјализма и комунизма. Ми Срби можемо лако бити милостиви, јер имамо примера за милостињу. Ми имамо примера милостиње у нашим витезовима и јунацима: Краљевић Марко неће да иде на славу бегу Костадину, јер вели: Био сам ти на слави и видео сам да си нахранио и напојио многе бољаре, али када су ти дошла два дечака, ти их отера и ничим не почисти“. Наше песме народне кипте похвалом милосрђа, на пример она песма „Две јетрве“, како јетрва умире, а оставља свога Мирка да га храни добра и милостива стрина, да храни Мирка као и свога Маринка. Наш народ има милости и према птицама. Краљевић Марко соколу болном крила је превијао и ране завијао. Па наше народне приче преливају се похвалом милосрђа, а осудом немилосрђа. Наш народ је добро знао да је срећа тада и тамо где се милост и истина сретну и правда и мир целивају. Ја ово четворо овако замишљам: истина је као велики и бистри извор, а милост и правда као две бујне реке које се уливају у сребрнасто језеро које се зове: мир. Црква наша је одувек желела мир и молила Бога за мир. Бојала се је свега онога што носи немир и руши мир. Интернационале су рушиоци домаћег мира и зато се је Црква борила противу њих. Изједначити све није праведно. Није право да буде једнако зло и добро, једнако способан и неспособан, поштен и непоштен. Нисмо ми сви Краљевић Марко, нити су све жене Милица. Нису сва имена Милица, Милица, Милица, већ се разликујемо, сви имамо индивидуалност своју. Наша црква је у последње време видеала три интернационалне болести, три ране на телу нашег народа. Ударише ове три заразе на наш народ, хоће да му тело разоре и умрве. Многи, који су позвани да мотре на тело нашег народа, виде само једну рану. Виде само једну интернационалу, која прети нашој Цркви нашој Држави. Но Црква види три интернационале: црвену, жуту и црну интернационалу.

Они мисле да је само црвена интернационала опасна, а ове друге или не виде или не знаду, па и не мисле о њима. Истина: црвена хоће зло. Она је глупа: хоће да нас учини једноликим, да нас учини луткама. Црква види још и црну интернационалу, која хоће да све цркве националне уништи и да учини интернационалну цркву. Има још једна интернационала — то је жута, а да није ње не би било ни црвене. Жута интернационала јесте интернационални капитал, картел-капитализам. Капитализам је зло, које гоји црвену интернационалу. Ми смо са Русима — народ словенски, и браћа смо, али се доста разликујемо. Ми смо доста пропатили и имамо више искуства него они. Наш народ цео јасно и тачно зна, све ове три болести. Он их познаје. Морам и хоћу да кажем: онима који су позвани да мотре на организам народа нашег: о слепци, о бедници, зар не видите три ране, три болести, већ сте све снаге средили у борби против црвене, а ове две: жуту и црну подржавате, а оне нас хоће да униште. Ми који имамо љубави према нашем народу, ми страхујемо од све три интернационале, и од црвене, и од жуте и од црне. Опасан је и црвени ветар, но опасан је црни пришт, но опасна је и жута грозница. Од жуте грознице болују у Африци и умиру читави предели. Многи не разумеју наш став, зато што они не виде ове две интернационале, које нам прете. Чуде се и гњеве на нашу Жичку епархију и на мене жичког епископа, а ми, браћо моја, видимо тако јасно оно што говоримо и што тврдимо...“¹⁸

У 1938. години великих наоружавања и припремања за нови европски рат, Николај још једном истиче мирољубиви и стваралачки карактер светосавског национализма:

¹⁸ „Освећење дома за изнемогле старце и старице и дечијег хранилишта у Краљеву“, *Прејед Цркве Епархије жичке*, година XX, бр. 11–12 (новембар–децембар 1938) (СД 10/366).

„... Ја благодарим Богу што сам Србин, иако има Срба свакојаких. Благодарим Богу што сам Србин зато што ни један Србин није измислио топ, и ни један Србин није измислио пушку, ни један Србин није измислио ону страховиту и отровну косу, којом се косе људи, а која се зове митраљез, ни један Србин није измислио хаубицу, Дебелу Берту, авион, запаљиве и отровне гасове, та убилачка средства. Оно, истина, и ми смо се тим средствима служили, али ми их нисмо измислили. Прихватили смо се и послужили смо се оружијем непријатеља у одбрану своје вере и своје Отаџбине, својих права, своје слободе. Шта је Србин измислио? Србин је измислио преслицу и ралицу, један наш велики Србин — научник измислио је телефон, други један Србин — научник користећи пад Нијагаре пронашао је електрику да да светлост народима. Србин је измислио разне справе за свирање и дивне шаре. Ништа деструктивно Србин није измислио. Србин није измислио ни једну телегубну и душегубну справу. Понављам и подвлачим: наш је Народ, Српски Народ, конструктиван, а такав је јер има јаку веру, јер је скроз поштен и неизмерно родољубив... Колико је вере, снаге и родољубља требало да се изађе из послекосовског периода! И због свега тога ја благодарим Богу што сам Србин. Благодарим Богу и зато, што нам је дао Светог Саву и свету славну династију Немањића, која нам подиже толике задужбине, која нам даде Свету Студеницу и Свету Жичу, ту нашу чудесну народну причу...“¹⁹

Након Кристалне ноћи и великог погрома Јевреја у Немачкој, на самом почетку 1939. године Николај у својим посланицама „болесни национализам“ назива „експеримен-

¹⁹ „Проповед у Врњачкој Бањи“ [„Велика проповед Еп. г. Николаја у Врњачкој Бањи на дан Св. Кирика и Јулите 28. јула 1938.“, *Пасићирски глас*, Крагујевац, бр. 28 (15. август 1938): 3–4] (*СД 9/672*).

том лудости²⁰ и изражава стид због свих несрећа које се збивају у неправославним и православним земљама, окривљујући за њих: „гордост техничку, гордост научну, гордост расну, гордост организациону, философску, књижну“, препознајући у савременим збивањима апокалиптичне појаве у којима се јасно назире лик немачког вође:

„... Ратови, револуције, бунтови и масакри од разбуктане злобе људске. Нису ли то све знамења последњих времена? А да би пророчанство о последњим времену било очигледније, у наше дане јавиле су се и лажне месије са својим јеванђељем силе и насиља, мржње и освете, грабежи и пљачке. Одбацујући јеванђеље милости и добротe, одбацујући Христа као неку „слаботињу“, они проповедају крштем народима веру у крв и челик, у отров и огањ...“²¹

Почетком 1939. године уредник *Жичкој блатовесника* поставља питање своме епископу „Да ли сте ви за демократску или фашистичку осовину?“ на које Николај одговара:

„Зар ми немамо своју осовину? Наша је осовина од Јејејског мора до Тихог океана, или од Солуна до Владивостока. То је појас православних народа, којим је подељена земља на две хемисфере, на источну и западну. Посматрајте ову осовину у светлости географије, и у светлости историје, и у светлости идеализма, па ћете сами видети, да тајна Божијег руководства светом почива на овој осовини. То је духовно морална осовина, потребна целом свету. Од два земаљска царства православном свештени-

²⁰ „У сенци од челика и дима — беседа на Нову годину“ (СД 10/372).

²¹ „Посланица Свештенству Епархије жичке о Божићу 1938. год.“, *Прејлед Цркве Епархије жичке*, година XX, бр. 11–12 (новембар–децембар 1938) (СД 9/109).

ку није лако изабрати једно. Но његов избор је лак и брз чим се пред њ поставе два царства: једно земаљско, а друго небеско. Њему је и дужност и радост да изабере царство небеско. Када човек није задовољна са два понуђена предмета — шта он чини? Наравно, он тражи треће. Постоји ли трећа осовина коју би ми сви без колебања и с радошћу и чистом свешћу могли прихватити?...“²²

Те исте 1939 о Васкрсу, Николај прави паралелу између Наполеоновог племства и нацистичког племства, говорећи како је доласком на власт Наполеон учинио своју браћу и рођаке племићима, кнежевима и краљевима, што све ишчезава с његовом наглом пропашћу:

„... Због тога нам изгледа сасвим смешна и бесциљна борба коју многи крштени људи у наше дане воде за задовољање или одржавање једног бедног племства, заснованог на крви и телу, или на имању и богатству, или на физичкој и бројној снази свога племена и народа, или на ма каквој сујети лакокрилих машина људских. Место да се поносе Христом, неки од њих се горде прехришћанским крвожедним прецима...“²³

О Видовдану 1939. Николај држи два чувена говора у којима разобличава словенофобију коју Немачка тада почиње интензивно да промовише, позивајући Србе, Хрвате, Словенце и остале честите поданике Југославије на слогу и јединство, као једином браном пред овом опасношћу.²⁴ Говор је штампан у свим читанијим београдским и загре-

²² „Наша осовина“, *Жички Благовесник*, бр. 2 (фебруар 1939) (СД 13/93).

²³ Поздрав Епископа Николаја православном народу Епархије жичке о Васкрсу 1939. г. (СД 9/230).

²⁴ Два видовданска говора у манастиру Раваница 1939. г. (СД 9/341).

бачким листовима и изазвао велику пажњу, те у Раваницу стижу честитке чак и од социјалиста, своје одушевљење јавно исказује и Хрватица Марија Димец Шкреблин.²⁵

Године 1939. на конференцији у Амстердаму Николај се обраћа европској хришћанској младежи својом беседом „Три авети европске цивилизације“ у којој јасно повезује Ничеовог Надчовека и Хитлеров нацизам:

„... Ничеов надчовек у стварности ни по чему не представља неку величину, осим кад се на хартији испише великим словима — Надчовек! А васионска празнина, у одсуству Бога, била је тако огромна, да је ни милиони надљуди нису могли испунити много више него милиони атома, или милиони надуваних мехурића. Мехурићи су прснули, Ниче је полудео, а аветињска празнина без Бога остала и после смрти Ничеове, да је до у наше испуњавају сизифовским напором уображени и обоготворени надљуди и — што је још кобније — уображене и обоготворене наднације...“

У даљем садржају беседе Николај доказује сродност између Ничеизма и Марксизма, како у њиховом заједничком родитељу Дарвинизму, тако и у њиховој заједничкој негацији љубави, милосрђа, морала и самога Бога Христа. Николај позива европску омладину да устане у одбрану европске части и Хришћанства, као једине праве и трајне вредности коју Европа крије у себи.²⁶

Године 1940. Николај говори о Првом светском рату, империјалистичким освајањима и језивим злочинима над цивилним становништвом, које Хитлерова Немачка сада понавља, као тврдоврати човек своје непокајане грехе, покорављујући те године више европских држава:

²⁵ *СД* 1/456–457 и *СД* 1/458.

²⁶ „Три авети европске цивилизације“, *Хришћанска мисао*, Београд (август–септембар 1939) (*СД* 10/622–627).

„... Пре четврт столећа воз историје људске ушао је тунел. Увукао је за собом и нашу земљу и наш народ. У страшном судару светова српски народ је страдао више него и један други народ. Но поред незапамћених жртава и невоља Срби су очували унутарњи мир и достојанство, и то у таквој мери, да су задобили признање, дивљење, похвалу и љубав свих савезних народа, који су с њима долазили у додир, па чак и непријатеља, без обзира вере и расе. Ми нисмо стављали заробљенике на муке. Нисмо рушили ни скрнавили ничије богомоље ни светиње. Нисмо затварали људе у жице и гледали како на хиљаде скапавају од глади и болести. Код нас су били непознати злогласни „лагери“. Ми нисмо масакрирали ни вешали ничије свештенике, ни сељаке, ни жене, ни децу. Нисмо буљуцима живих људи наређивали да ископају јаму па да их живе погребавамо. То су чинили с нама душмани наши, људи друге вере, друге културе, друкчије прошлости. То су чинили они бедници у чијој су души били угашени сви они божанствени жишци душевности и човечности, који су горели тихо у душама нашим. А ове наше благе жишке нису могле погасити све ратне буре и муке, ни сви они паклени ужаси, у које ми никада не би могли поверовати да их нисмо доживели. О ти ужаси! Ја и сад не могу да мислим, да су их људи могли људима нанети. Ја држим, да их је началник пакла, сатана, преко људи приредио српском народу. Знате ли зашто? Јер је видео у души српској оне божанствене жишке упаљене као светлеће пламенове; он који ништа толико не мрзи колико те жишке, и коме је једино задовољство да те жишке гаси и од људи прави сулуде играчке своје...“²⁷

Исте 1940, у доба Хитлерових освајања Данске, Норвешке, Холандије, Белгије, Николај истиче безазлени национали-

²⁷ „Огњиште вере у мраку данашњице. Саборска беседа“, *Мисионар*, бр. 9–10 (септембар–октобар 1940) (СД 9/554–557: 555).

зам Светог Саве који је туђе државе, расе и народе освајао једино својом свечовечанском љубављу:

„Благодарећи Светом Сави Срби су остали верни идеалу братства међу Словенима као једној степеници ка општем братству међу свима народима овог Божјег света. Када кажем благодарећи Светом Сави, ја хоћу да кажем благодарећи оном узвишеном идеалу светости који је свети Сава показао и упечатио у српску душу и у српску историју. Мали народи могу се одржати у свету само великим идеализмом. То држи баланс њиховој физичкој маленкости. Тај баланс, ту равнотежу, српски народ неће никада изгубити докле буде волео и ценио светог Саву и докле му буде од срца и из душе певао: „Ускликнимо с љубављу светитељу Сави“...

Може нам неко и позавидети на Светом Сави. Заиста он представља за нас тако велики морални капитал да би било чудо да нам странци не позавиде. Но ту завист ми можемо ублажити на тај начин, што се нећемо само гордити нашим чудесним просветитељем, него ћемо дејствовати по примеру његовом да помогнемо свима којима можемо помоћи, и да посејемо свуда добру вољу као што је он сејао. Сетимо се Савине верности и оданости према Грцима. Па се опоменимо његових великих трудова за добро и напредак бугарске цркве и државе. Ја знам да бугарски народ до данашњег дана гаји велико поштовање према светом Сави. Није ли нас он и са Мађарима измирио и спријатељио у време краља Андреје? Са овим храбрим народом ми смо у прошлости имали и пријатељства и непријатељства. Но довољно смо искусили и једни и други и сазнали да смо обоји били срећнији када смо живели у пријатељству. Мени је жао што се нико од наших учених људи не сети да напише књигу о Светом Сави и исламском свету. Заиста цела би се књига о томе могла саста-

вити, како су султани у Египту и Вавилону свечано предусретали и испраћали Светог Саву и како и код наших муслимана до данашњег дана постоји велико поштовање према Светом Сави. Нису сви муслимани били Синан-паше. Овај је однео тело свечево у Београд и спалио, али и до данашњег дана многи муслимани долазе на празан Савин камени ћивот у Милешеву да траже лека у болести и утеху у невољи...“²⁸

Крајем 1940. Николај држи беседу у Саборној београдској цркви где нацистичком начелу „ми се руководимо само интересима свога народа“ супротставља стару српску молитву „Помози Боже свима па и нама“ као начело светосавског национализма:

„... Та кратка молитва народна, нарочито је значајна за ово тешко време које обременјава све народе света било телесним, било душевним, било обојим патњама. Ми чујемо данас људе од утицаја како говоре: ја гледам само себе! Или како саветују друге: гледај само себе! и државнике који изјављују: ми се руководимо само интересима свога народа! У оваквом времену пада као мелем на рану молитвена реч нашег сељака: Помози Боже свима па и нама. Колика универзалност, и каква красота душевна! Сав Достојевски изречен је у овој једној реченици. Наш мали народ моли се Богу за све народе Божје на свету, велике и мале, и за сва људска бића на овој планети, па тек онда за себе. Са овог крвавог и стешњеног ограшја на којег је Судба поставила, наш народ упућује поздраве и добре жеље преко Свевидећег свима народима и племенима које је Он саздао, целој фамилији човечанства. Страдалник

²⁸ „Печат Светог Саве“, *Жичка ризница за омладину* (Крагујевац: Жичка еванђелска делатност, 1940) (СД 9/298–302: 301–302).

разуме страдалнике. Паћеник уме да саосећа патњи. Само са оваквом широкогрудошћу може се човечанство извести са распућа на прави пут и повести светлијој и достојанственијој будућности. Остане ли се при садашњој тесногрудости, себичности и охолости, личној или колективној, онда неће бити задржања у срљању ка пропасти. И смех сатане над родом људским, сада потајен, постаће гласан. Али ће се у том случају и ускорити онај дан. Дан Ђева, када ће се сва земља затрести, сунце помрачити и силе небеске покренути да затрубе и објаве Суд...²⁹

О новој 1941. Николај се осврће на претходну годину ратних окршаја и освајачких похода у којима препознаје каиновски покушај усрећивања себе злочином и братоубиством:

„... Прошлогодишња песма човечанства необична је по томе што она није била састављена само од људских гласова. Напротив, нељудски гласови оне немуште немани што се зове ратна машина била је главна нота у тој песми. Али у тој ноти — није био Бог. Та неман — израз напрегнутости интелекта и закржљалости срца — рикала је и букала и звркала целе године на три континента. Али Бог није био ни у тој рици и буци. Па где је био Бог? Био је у оном танком гласу савести свих народа који је говорио: ово не ваља. Злом се не постиже добро. Давно и давно Каин се преварио у томе. Братоубиством он себе није усрећио као што је мислио него баш унесрећио. И ево његов печат још није скинуо са чела свих људи. Његов метод на жалост још није застарео. И докле се год не одбаци Каинов метод, и не замени методом Исусовим, Каин ће увек бити модеран. Да, он је и у овом веку нај-

²⁹ „Помози Боже свима па и нама“, беседа одржана на парастосу добровољцима и свима преминулим и у ратовима палим члановима Београдске Трговачке Омладине у Саборној цркви 8. децембра 1940. год. (СД 9/384–388: 384–385).

модернији човек. Ја знам да је било Европејаца који су говорили да је Исус застарео. Но ја не знам оне који су говорили да је Каин застарео. Зато се у Европи ништа и не мења, осим оружја и бојишта. И ништа се у Европи неће променити на боље, будите уверени, ни после овога рата, ни после десет ратова, докле сви Европејци не буду прогласили Каина за најзаосталије људско биће а Исуса за најмодернијег човека. Тек онда ће поздрав Срећна Нова Година звечати из људских грла као сребро а неће дрхтати на уснама као иронија пуна зебње, сумње и бола. Без те радикалне промене у методама не може бити срећан ни један дан а камо ли једна година за људе и људски род. Сви они који мисле да каиновским путем усреће себе или свој народ, као и они који хоће да каиновским методама остваре идеал Исусов, разориће се као човек који баца мрежу у воду да улови месец...³⁰

Почетком 1941. Николај трага за духовним узроцима новог рата у Европи и очигледној пропасти западног света (овај оглед ће касније разрадити у својим тамничким записима). Европа је по Николају, сваки свој научни проналазак и сваку новооткривену вештину користила да би исмевала и наново убијала Христа, имајући свесрдну помоћ западних теолога и свештеника који су, пратећи ово научно христоубиство, цепали лист по лист из Светог Писма, проглашавајући га погрешним, лоше интерпретираним, плодом утицаја старих митологија (то данас у Србији из истих побуда чине теолози-обновљенци). Николај у овом научно-теолошком христорборству види узроке новог европског рата, преноси страшно пророчанство Достојевског о европској пропасти, а сам још увек изражава свој жарки оптимизам:

³⁰ „Беседа на Нову годину“, *Брайствиво*, бр. 1 (Сарајево, јануар 1941) (СД 9/533–534).

„... Западна опозиција Богу хтела је да дође тобож до једног истинитијег појма о Богу мимо и насупрот Христа и Христовог открића вечне Истине, па је пала у слепи пантеизам или у још слепљи натурализам, у квази научну митологију. Место јеванђелског морала истакла је неку хуманост, без Бога и Божјег закона о владању, па је произвела један бруталан и себичан род, од кога би се и хуманисти старе Атине уплашили. Хтели су избећи све идеале хришћанске и заменити их мутним изразом „култура“, па су хтели помоћу народних теорија сузбити веру Христову. Једном речју, хтели су одстранити, елиминисати Христа потпуно и свецело из живота хришћанских народа, из културе, из просвете, чак и из историје, па су завалили себе и своје народе у мрак, у крв, у очајање. Ударили су на Христа као на камен, на коме се свако добро може зидати али о кога се може најстрашније разбити, по ономе пророчанству: Сваки који падне на тај камен разбиће се, а на кога он падне страће га (Лука 20, 18). У том и јесте и пад Запада, и — ако се не поврати Богу и Христом не препороди — његова коначна пропаст, по Фјодору Достојевском. То ми, а не Достојевски, говоримо условно: ако се не поврати Богу и Христом не препороди. Достојевски је пак предвиђао безусловну пропаст Запада. Он је био визионар и у својој пророчкој визији, на жалост, он није могао сагледати западно човечанство као покајано, Богу повраћено и Христом препорођено. /.../ Видимо код западних народ — бар у садашњем времену међусобних сатирања ратом — извесне знаке покајања и обраћења Богу. Читали смо о томе, како је француска влада, у целом свом саставу, ишла у главну цркву Париза на молитву Богу. То је догађај недогођен за последњих ваљда пола столећа. Читали смо и о томе, како је енглески краљ у мају месецу ове године позвао цео свој народ на молитву Богу за помоћ и заштиту. Наравно, по нашем православном поимању, то је нешто но то није довољно. Уз молитву треба да иде покајање и завет, покајање због учињених греха,

због опозиције Богу и Христу, и завет да ће се с том опозицијом раскрстити у будућности. Пуно покајање, са одлучним заветом и вапијућом молитвом може покренути увређенога Творца на пуну милост. Опозиција Богу мора се обратити у служење Богу...“³¹

Крајем марта 1941. године Николај са Патријархом Гаврилом одлучно иступа против Тројног пакта који потписује профашистичка влада и подржава пучисте 27. марта. Три дана касније по својој великој жељи служи у цркви светог Лазара у Београду на Булбулдери где изговара похвалу српској омладини:

„После молитвеног петодневног сабора у Жичи, где се народ Богу молио за светост на путу у садашњим приликама, нарочито сам желео да служим овде, у храму посвећеном Светом мученику кнезу Лазару, јер је време сада да се обратимо молитвом нарочито нашим српским многобројним светитељима за заштиту и помоћ... Служио сам у задужбинама кнезу Лазару у Раваници, Лазарици, Горњаку и светом Роману, али то су само његове задужбине посвећене другим светитељима. Међутим, овај храм је посвећен самом њему, који је на Косову преминуо, али није умро, него је остао бесмртан. Вук није погинуо, али је умро заувек. И само је он остао мртав за оба царства, земаљско и небеско, док је чак и тело светог војсковође косовске војске остало неиструлело и нераспадуто до данашњег дана и увек, у Сремској Раваници... Без народа свуда незгода: и у уметности, и у култури, па чак и у политици. Нигде се није показала истинитост речи „глас народа глас Бога“ као у нашој историји у свима временима, па и у догађајима од пре неколико дана. Све нас ста-

³¹ „Опозиција Богу“, *Календар Брајсџиво за јодину 1941.* (СД 9/685).

рије неизмерно радује омладина наша, на коју је толики резил од старијих поколења, као да нема одушевљења, националног ни верског. Међутим, омладина је била баш та која је, у многим хиљадама и хиљадама, најрадосније поздрављала младога Краља, радосна што један Омладинац, вршњак њен, узима круну вођства и управе над овим народом и над овом државом. То је било читаво откривење за све оне који су са сумњом и тугом посматрали нашу омладину. Сви они морају променити своје мишљење, па видећи нашу одушевљену омладину, светлије гледати у будућност нашу. И ја се нарочито лично радујем, и из овога храма светог кнеза Лазара свим срцем и душом поздрављам нашу омладину, благосиљам и кличем јој: Живела и славна била...“³²

Након окупације Николај бива под сталним надзором и присмотром Немаца, означен од нових власти као англофил и германофоб. Његова слобода кретања је ограничена на конак манастира у ком је заточен, што он тешко подноси и због чега оболева. За сво време окупације Николај није потписао ни један издајнички документ који му је потуран, јавно исповедајући своје антифашистичке ставове и пред немачким стражарима и пред високим Хитлеровим чиновницима. (О Николајевом тобожњем колаборационизму биће речи неком другом приликом).

После ослобођења Николај у Америци пише антифашистичко дело *Земља Негођија*. Занимљиво да овде 1946. године први пут бива нападнут од неког „брата свештеника“ из Брозове Југославије због „величања Хитлера“ на Коларцу. Права штета за нас је што Николај никада није одговарао на личне увреде, те је Епископу Дионисију, поводом изнете клевете, само кратко отписао да не жели да узлази

³² „Владика г. др Николај о нашој омладини“, *Полиџика*, година XXXVIII, бр. 11791 (31. март 1941): 4.

у расправу, да је говор на Коларцу одржан у Светосавској 1935. години и да је сав написан у част Светога Саве, изражавајући притом и чуђење због наопаког и рђавог тумачења.³³ Николај умире 1956. и годину дана касније амерички Конгрес доноси резолуцију у којој изјављује саучешће српском народу, изражавајући дубоку жалост Председничког дома због смрти Епископа Николаја „највећег сина нашег достојног српског савезника у два светска рата и духовног вође српског народа у Југославији“.³⁴

* * *

Рећи да је Николај декларисани фашиста због исказане похвале на рачун Хитлеровог отпора ватиканском империјализму и покушаја да организује нешто налик националној цркви у својој држави, исто је и што спочитавати фашизам Стевану Јаковљевићу зато што 1938. године похвално пише о Хитлеровој аграрној реформи,³⁵ Црњанском зато што изражава отворене симпатије према социјалистичким идејама у раном италијанском фашизму, Иви Андрићу зато што 1923. године признаје да фашизам, једним делом, представља и величанствени револт националне свести и просвећених класа против безумног црвеног терора заведених маса и московских агитатора.³⁶

Перцепција критичара Владике Николаја са Пешчаника је селективна и дволична, баш као код „брата свеште-

³³ Писмо Епископу Дионисију, 20. фебруар 1946. године (СД 10/704).

³⁴ Димитријевић, *Оклеветани Светици* (поглавље: Владика Николај и Запад).

³⁵ Степа Јаковљевић, „Нова наследна сељачка имања у Немачкој“, *Време*, година XVIII, бр. 5752 (22. јануар 1938): 12.

³⁶ *Југословенска њива*, Загреб (април 1923). Према: Бранимир Нешић, прир., *Нацизам и аниџинацизам — јуче, данас, суџра*, Библиотека „Прећутано слово“, коло 2, књ. 3 (Београд: Catena Mundi, 2012).

ника“ који четрдесет и шесте тражи фашистичко труње у старој Николајевој беседи а не види како Брозови агенти на његове очи врше масовна стрељања, брутално убијају више стотина његових честитих колега, затиру литије и јавна водоосвећења, крсне славе и благодане, скрнавe ико-не, погане Божје храмове.

Николајеви критичари са Пешчаника имају нарочиту моћ да се погрузе у један магловити историјски тренутак и да у марту 1935. г. све јасно виде и све тачно предвиде шта ће се збивати идућих година. Али њихова проницљивост изненада ишчезава када је потребно да у своме времену и својим очима сагледају фашизам код моћних западних држава које деценијама већ уназад уништавају и уназађују слабије државе, а све да би њихове наднације живе-ле лагодно, отворено притом признајући да бране своје интересе у туђем дворишту, тражећи и „правичну расподелу“ природних богатстава у свету, на чему је и Хитлер својевремено инсистирао.³⁷

То је само један од доказа да је Николај у праву када тврди да су фашизам и марксизам два рођена брата од истога оца Дарвина. И да, иако крвно завађена, браћа могу и да се измире, ако се договоре око расподеле плена. Тако савременим бољшевицима деценијама уназад нису сметали западни неонацисти, јер у њиховим походима и сами успевају да се овајде, пленећи душу окупираног народа, како би је ломили и преваспитавали у својим медијским, просветним и културним гулазима. Тако ни неонацистима нимало нису сметали нови бољшевици јер у окупираним земљама проповедају своја најрадикалнија учења, убијајући у људима родољубива осећања, свако поштовање према својим прецима, према својој историји и држави, тој војно-биро-кратској машинерију коју треба пошто-пото размонтирати и уништити. Ова савршена си-

³⁷ „Зашто Немачка ратује? Хитлер изјављује да је ратни циљ Рајха ‘правична расподела добара у свету’“, *Време*, година XX, бр. 6473 (31. јануар 1940): 1.

нергија трајала је до наших дана када су се рођена браћа, чини се, опет закрвила.

Критичарима Владике Николаја са Пешчаника не смета Николај зато што је фашиста већ зато што је реакционар. Фашизам је само етикета коју покушавају да му налепе како би неутралисали његову реакционарну делатност у савременој Србији. Њима не смета ни „Национализам Светог Саве“ зато што у њему има некаквог фашизма већ зато што у њему има снажног и здравог отпора фашистичко-бољшевичкој окупацији Србије, што је и доказано у овом малом прегледу Николајевих светосавских обраћања од марта 1935. до априла 1941. године. Фашизам је само етикета коју покушавај да налепе, како би дисквалификовали овај још увек делотворни програм народног отпора и устанка.

Јер како савршено покорити народ коме је и дан-данас светосавски неподношљива и сама помисао да му туђин буде владар, који још увек држи као свету заповест слоган „Своје чувај, туђе не дира“, коме је још увек срцу мила народна држава и слободна отаџбина? Како у светосавском народу развити љубави према страним инвестицијама и безгранично поверење ка моћним страним корпорацијама, када их он још увек светосавски сматра бездушним, када им се подсмева и руга, држећи их за лукаве непријатеље који се с осмехом увлаче у његову земљу, како би му разорили све националне светиње? Како преваспитати народ који још увек верује да је Свети Сава савремен, и не само савремен већ и човек будућности, јединствени Европљанин од кога горди европски народи и сада имају много шта да науче? И како поред тако савременог, живог и присутног Саве, утопити његову народну цркву у сивило модерног европског псеудохришћанског империјализма? Како ослабити и дегенерисати Србе ако они још увек светосавски верују да је циљ васпитања, просвете и културе стварање снажних и племенитих карактера? Како разорити традиционалне породичне вредности у народу који још

увек светосавски верује да брак мушкарца и жене представља икону брачне љубави Христа и Његове Невесте Цркве, док породицу поштује као живи храм и последњу светосавску тврђаву, коју ни врата ада неће разорити?

Трагедија српских необољшевика је у томе што читав свет посматрају очима свога оца Дарвина те зато у његовој збиљи и историји препознају једино зверињак у коме снажнији прождире слабијег, и где слабије звери понекад успевају да се уједине и да савладају моћнике проглашавајући владавину чопора, што они сматрају прогресом. Њихова дарвинистичка логика не може да прихвати егзистенцију божанског Бића које при стварању света целокупну природу доводи у стање питома и доброћудно, незлобиво и нетрулежно, са намером да се она успиње ка Њему, милована његовим божанским енергијама, предвођена царствујућом и боголиком човечјом врстом, до коначног сједињења са Њим. И да та хармонија ишчежава у тренутку када човек диже прву револуцију против свог милостивог Творца и Монарха, одлучујући да мимо њега гради земаљски рај у својој маленој људској комуни. Да у том првом безбожном земаљском рају, његов снажнији син Каин убија свог слабијег брата Авеља, да би окупирао његов простор мислећи да ће тиме себе усрећити. И да се те прве револуционарне и фашистичке идеје, побуде и покрети првих људи као талас проносе и разлежу по природи, органски повезаној са човечјим мислима, емоцијама, делањима.³⁸ Да тада целокупна

³⁸ О овој тајанственој и дубокој свези човека и природе у 4. разговору *Жетви Господњих* Николај записује: „И сунце и звезде, и вода и гора, и птице и зверови — да, сва твар Божија страда због греха човекова и радује се, када види међу синовима човечијим ма и једнога сина Божијег. И кад га виде, сунце веселије сија, звезде играју од радости, вода и гора певају песму, птице се јате око њега и зверови му умиљато лижу руке. То Свечи, као синови Божији доживљују. То је и Адам доживљавао пре свога греха. А после греха доживео је и он и потомство његово, бунт свеколике твари против богоотпадног човека. То је прва револуција у свету: револуција природе против човека, недостојног господара природе.

природа трпи прво насиље од људске врсте, ни крива ни дужна постаје зверињак по чијим законитостима научници и филозофи упорно граде своје погубне теорије, од Дарвина до данашњег дана.

Светосавски национализам се не заснива на Дарвиновом већ на Савином поимању света и човека. Он се не темељи на социјал-дарвинизму, на крви, територији и снази једног народа, већ на јеванђелском реализму и племству Христовом, на огњеној жељу једног народа да нађе и оствари смисао и вредност свог постојања у своме Творцу, у Богу Сину кроз кога је све створено и који по бескрајној љубави својој постаје човек. Светосавски национализам не распаљује народну гордост и сујету, већ управо подразумева народну свет о својој нишчети и пролазности, свест о Богочовеку Христу као јединој вечној народној и овоземаљској вредности. Зато светосавски народ силно жели да се Њиме причести, да буде леп и благородан као Он, да стекне Његове карактерне особине у којима су скривени непресушни извори божанских енергија, извори народног освећења. Зато је спреман да храбро корача Његовим трновитим путем страдања, дубоко верујући да ће с Њиме и васкрснути у живот вечни. У светосавском национализму нема места за шепурење нити за егоизам и зато је Хитлер тако равнодушан према њему те 1935. године. Зато га не воле ни остали европски народи, ни мно-

Зар се не стидите ви, браћо моја, кад птица у страху бежи од вас, и кад се зверови скривају од вас? Ја се стидим. Јер осећам, да томе страху нису оне узрок, него ја, кроз свога грешног праоца. Узалуд говорим: Не бојте се шарене птице! Не скривајте се од мене зверови! Нећу вам ништа. Све бежи од човека. Све је на ратној ноzi са човеком. Сва твар осећа ружни мирис греха у човеку. Па бежи, скрива се, брани се крваво, уздишући за синовима Божијим, за безгрешним господарима својим. Вас муче сада они „који су напољу“ говорећи, да неће да верују у Бога, докле Га очима својим не виде. Од таквих је нарочито сва твар усташена и сва на њих борбено настројена. Јер и птице, и рибе, и биље и животиње не виде Бога, али живе по Божијем опредељењу, хиљаде и хиљаде година живе непромењено по Божијем непроменљивом опредељењу. И не вређају Бога, а мрзе људе и боје се људи.“ (СД 12/227).

ги српски десничари, зато смо га и тако ретко савршено остваривали у својој историји.

Да би схватили суштину и аутентичност светосавског национализма, српски необољшевици би најпре морали да скруше свој обоготворени рационализам који њихову логику сужава и видике ограничава на већ дефинисане теорије и изме. Тада би се можда и остварила давна Николајева жеља да српски левичари одбаце атеизам, настаљајући да укоревају све рђаво, неправедно, корумпирано, лицемерно у држави, у црквеној јерархији, у српском друштву, што је и Јеванђељем заповеђено (Мт. 18, 15–17). Тада би ишчезла и њихова садашња деструкција, србофобија и паклена мржња која их и наводи на лаж и сплеткарење. Тада би они постали савест Србије, витезови њене вечне Истине, Правде и Љубави.³⁹

³⁹ У разумевању и тумачењу светосавског национализма могу помоћи и Николајеве мисли о Његошу: „... Иако револуционарни националист, Његош није био шовинист. Шовинизам, који искључује срећу свих народа да би само један народ био срећан, стајао је недоглед далеко од Његоша. Он је веровао у врло далека времена, када народи неће живети подвојено, завађено и несрећно. Он је веровао у крајњи тријумф разума и правде Божје на земљи. Па ипак он није био неувиђаван и нереалан. Његова симпатија ширила се, сасвим природно, у концентричним круговима: од Српства ка Југословенству, од Југословенства ка Словенству, од Словенства ка Човечанству. Он је песник и мислилац, истински песник и дубоки мислилац, а то двоје искључује шовинизам. Ни шовинизам ни верски фанатизам нису могли наћи себи станишта у великој души Његошевој... Шта је, најзад, национализам, господо? Ја држим, није ништа, ако није оно што се тим именом може назвати код Његоша. А национализам код Његоша означава: веру, наду и љубав према својој нацији у нибусу, вере, наде и љубави према божанству. Национализам, толико сакралан, толико револуционаран и толико видовит, као Његошев, најсавршенији је, најлепши је и најсимпатичнији облик национализма. Ако национализам није сакралан, он нема дубине; ако није револуционаран, нема практичне примене; ако није видовит, слеп је и у слепилу ружан. Национализам библијских пророка и дубок је и применљив и леп. Национализам Рускина и Достојевског има библијске дубине и лепоте. То је, могло би се рећи, као и код Његоша, национализам *sub specie aeternitatis*. Што год дубље пушта једно дрво своје жиле у подземни мрак, то је оно стабилније и лепше. Дрво, које се највише диже у висину, ка сунцу и небу, најдубље спушта своје жиле у подземни мрак. Тако

Fig. 1. Saint Bishop Nicolai on Kolarac in 1941

Сл. 1. Свети Владика Николај на Коларцу 1941. године
(извор: *Време*, година XXI, бр. 6869 (10. март 1941): 10)

је и са нашом душом. Наша душа је стабилна и лепа, кад се њене жиле смело пружају дубоко у трансцендентни, неосветљени мрак. Непостојано је и ружно дрво, чије се жиле пружају само по површини земље. Атеистички национализам то је ефемерни фурор, који нема ни дубине ни лепоте... И наше време, време толиких крупних историјских промена, време оптимистичког полета српског народа и плиме самосвести југословенства, није без дегенерисаних облика национализма. Неко идентификује народност са вером, од чега пати народност и вера. Неко идентификује револуционарност са бруталним средствима борбе, што помрачава национални идеал и сурвава људе у декаденцу. Неко под видовитошћу разуме болесне визије небивалог и немогућег. Неко је националист иако презире свој народ из душе и боји се од контакта с душом народном као од заразе. И најзад, неко живи у заблуди да може бити доброд и успешног национализма без морала и лепоте... Ништа, господо, у свету што се не може легитимисати моралом и лепотом, не може прећи праг вечности и бесмртности. Наш национализам мора имати морал и лепоту; дубок, сакрални морал, и високу, козмичку лепоту. Његош нам је у томе добро дошао као најидеалнији образац таквог национализма. Философију српског национализма изразили су досад најсавршеније два песничка генија: безимени српски народни песник и Његош. Народна поезија и Његош — то су највише висине, до који се досад српски дух уздигао... И данас, после освећеног Косова, као и јуче, ми морамо до те висине пењати се, да национализам свој освежимо, очистимо и узвисимо. Јер ми немамо ништа свежије, чистије и узвишеније...“ („Његошев национализам“, *Хришћански весник: црквено-бојословски лист*, [година XXXI], бр. 1 (април 1914): 13–25) (*СД* 9/785–797: 794–796).

Библиографија:

Извори: дела Николаја Велимировића, хронолошки сложена:

- „Његошев национализам“. *Хришћански весник: црквено-бојословски лист*, [година XXXI], бр. 1 (април 1914): 13–25. (СД 9/785–797).
- „Проблем раса“. *Вера и животи*, књ. II, бр. 3 (март 1926) (СД 10/169).
- „О светској кризи“. Београд, 1932. (СД 9/704–710).
- „Попу Карану о светској кризи“. *Мисионарска йисма*, бр. 2 (фебруар 1932): 17–19. (СД 7/24–25).
- „Национализам Светог Саве“. Београд 1935. (СД 9/305–312).
- „Између левице и деснице“. *Мисионар*, бр. 12 (децембар 1935): 180–182 (СД 9/711–712).
- „Беседа на освећењу цркве у селу Врдилима“. 1936. (СД 10/660–662).
- Говор Епископа Николаја у Горњем Милановцу у недељу 29. августа 1937. године, сепаратно издање (СД 10/280–286).
- Говор Епископа жичког Др Николаја Велимировића у Ваљеву 26. септембра 1937, сепаратно издање (СД 10/247–257).
- „Између левице и деснице“. *Пасџирски йлас*, Крагујевац, бр. 16 (1. јануар 1938): 2. (СД 9/711–712).
- „Проповед у Врњачкој Бањи“. 1938. (СД 9/672–677).
- „Велика проповед Еп. г. Николаја у Врњачкој Бањи на дан Св. муч. Кирика и Јулите 28. јула 1938.“, *Пасџирски йлас*, Крагујевац, бр. 28 (15. август 1938): 3–4 (СД 9/672–677).
- „У сенци од челика и дима — беседа на Нову годину“ (СД 10/372–376).
- „Посланица Свештенству Епархије жичке о Божићу 1938. год.“, *Прејлед Цркве Ейархије жичке*, година XX, бр. 11–12 (новембар–децембар 1938) (СД 9/109–115).
- „Наша осовина“. *Жички Блајовесник*, бр. 2 (фебруар 1939) (СД 13/93–94).
- Поздрав Епископа Николаја православном народу Епархије жичке о Васкрсу 1939. г. (СД 9/230–232).

- Два видовданска говора у манастиру Раваница 1939. г. (СД 9/341–347).
- „Три авети европске цивилизације“. *Хришћанска мисао*, Београд (август–септембар 1939) (СД 10/622–627).
- „Огњиште вере у мраку данашњице. Саборска беседа“. *Мисионар*, бр. 9–10 (септембар–октобар 1940) (СД 9/554–557).
- „Печат Светог Саве“. *Жичка ризница за омладину*. Крагујевац: Жичка еванђелска делатност, 1940. (СД 9/298–302).
- „Помози Боже свима па и нама“, беседа одржана на парастосу добровољцима и свима преминулим и у ратовима палим члановима Београдске Трговачке Омладине у Саборној цркви 8. децембра 1940. год. (СД 9/384–388).
- „Беседа на Нову годину“. *Брајтсјиво*, бр. 1 (Сарајево, јануар 1941) (СД 9/533–534).
- „Опозиција Богу“. *Календар Брајтсјиво за јодину 1941*. (СД 9/685–688).
- „Владика г. др Николај о нашој омладини“. *Полиџика*, година XXXVIII, бр. 11791 (31. март 1941): 4.
- Сабрана дела*, I–XIII. Шабац: Манастир Светог Николаја Соко, 2016.

Литература:

- В., М. „Више Биљаниних извора пред спомеником 400 мученика“. *Полиџика*, година XXXVII, бр. 11604 (22. септембар 1940): 9.
- „Говор министра г. Цветковића у Сврљигу. Два главна задатка Краљевске владе: равноправност вера и окончање хрватског питања“, *Време*, година XVII, бр. 5582 (2. август 1937): 4.
- „Зашто Немачка ратује? Хитлер изјављује да је ратни циљ Рајха ‘правична расподела добара у свету’“, *Време*, година XX, бр. 6473 (31. јануар 1940): 1.

- „Житије Светог Оца нашег Григорија Богослова“. У Ава Јустин Поповић, *Житија Светишних за јануар* (Светосавље.org / <https://svetosavlje.org/>).
- Јаковљевић, Степа. „Нова наследна сељачка имања у Немачкој“, *Време*, година XVIII, бр. 5752 (22. јануар 1938): 12.
- Каличанин, М. „Епископ г. Николај осветио је јуче спомен цркву у селу Врдилима и одржао значајан говор који је трајао више од два часа“. *Полиџика*, година XXXIII, бр. 10153 (29. август 1936): 9.
- Нешић, Бранимир прир., *Нацизам и антиинацизам — јуче, данас, сутра*. Библиотека „Прећутано слово“, коло 2, књ. 3. Београд: Catena Mundi, 2012.
- „Освећење дома за изнемогле старце и старице и дечијег хранилишта у Краљеву“, *Прејлед Цркве Епархије жичке*, година XX, бр. 11–12 (новембар–децембар 1938) (СД 10/366).
- Петровић, Срећко. „Неки аспекти еклисиологије дијаспоре у мисли Владике Николаја Велимировића: ка црквеном одговору на питања национализма и етнофилетизма“. У *Месито еклисиологије у савременом систематском дојословљу. Научни скупи — колоквијум, 11. фебруар 2021. (on line)*. Зборник радова, ур. Златко Матић, Александар Ђаковац, Раде Кисић, 165–210. Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду — Институт за Систематско богословље, 2021.
- Byford, Jovan. *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*. Prevod Mira Orlović, Ljiljana Nikolić. Ogledi / Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, br. 6. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2005.
- Javno glasilo Pešcanik. Radio emisija 24.05.2003, govore: Radmila Radić, Mirko Đorđević i Miroslav Prokopijević. <https://pecsanik.net/136-emisija/> (приступљено 7. јула 2020. г.).

* * *